

SOTANG : सोताङ

[Yearly Peer Reviewed Journal]

ISSN: 2676-1440

Year 4, Volume 4, Issue 1, June 2023

Published by Sotang Public Campus

बैतडेली भाषाका व्यतिरेकी वर्णको पहिचान र वितरण

सुरेन्द्र कुमार बम

उपप्राध्यापक, सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय

जगन्नाथ बहुमुखी क्याम्पस, बैतडी

Article History : Submitted 16 June 2022; Reviewed 13 July 2022; Accepted 25 Aug. 2022

Author : Surendra Kumar Bam (Lecturer) Email: surendrabam25@gmail.com

DOI:

लेखसार

प्रस्तुत लेख बैतडेली भाषाका व्यतिरेकी वर्णसँग सम्बन्धित रहेको छ । यसको मुख्य उद्देश्य बैतडेली भाषाका व्यतिरेकी वर्णको पहिचान गरी तिनको वितरण अवस्था पत्ता लगाउनु रहेको छ । यसमा मुख्यगरी स्थलगत अध्ययन र आंशिक रूपमा शीर्षकसँग सम्बन्धित द्वितीय सामग्रीको उपयोग गरी प्राप्त तथ्यको गुणात्मक ढाँचामा व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ । वर्ण पहिचान र विश्लेषणका लागि व्यतिरेकी विश्लेषण र वितरणलाई मुख्य आधार मानिएको छ । बैतडेली भाषामा ६ ओटा ह्रस्व स्वर र तिनका दीर्घ रूप गरी १२ ओटा स्वर वर्ण र ३० ओटा व्यतिरेकी व्यञ्जन वर्ण रहेका छन् । तिनमा /ण्/ पदादि र /घ्, ढ्, ध्, भ्, य्, व्, ह्/ पदान्तमा वितरण नभएको देखिन्छ भने कण्ठ्य नासिक्य /ङ्/ पदादिमा सीमित अनुकरणात्मक शब्दमा मात्र र वत्स्य स्पर्श /ह्/ पदमध्यमा सीमित रूपमा मात्र वितरण भएको पाइन्छ । अन्य स्वर तथा व्यञ्जन वर्णहरू पदादि, पदमध्य र पदान्तमा वितरित भएको पाइएको छ । त्यसैगरी अल्पप्राण, वत्स्य स्पर्शी /ङ्/ पदादि र द्वित्व हुँदा पदमध्यमा वितरित भएको पाइएको छ भने अन्य अवस्थामा मूर्धन्य ताडित /ङ्क/ मा परिवर्तित भएको पाइएको छ । त्यसैले /ङ्/ र /ङ्क/ लाई छुट्टै वर्ण नमानी क्रमशः /ङ्/ वर्णको संवर्ण मान्न सकिने निष्कर्ष निकालिएको छ । खण्डेतर वर्णमा अनुनासिकता र मात्रा बैतडेली भाषामा व्यतिरेकी देखिएका छन् ।

मुख्य शब्दावली : वर्ण, संवर्ण, व्यतिरेकी, वितरण, मुक्त परिवर्तन, समान परिवेश, युग्म शब्द

विषय प्रवेश

बैतडेली भाषा मुख्यगरी नेपालको बैतडी जिल्ला र त्यस आसपासका क्षेत्रमा बोलिने भारोपेली परिवारको भाषा हो । यसका वक्ताहरू बसाइ सराइ, शिक्षा, रोजगारी आदिका कारण सुदूरपश्चिम प्रदेशभरि तथा देशविदेशका विभिन्न ठाँउमा समेत रहेका पाइन्छन् । “नेपालको राष्ट्रभाषालाई नेपाली भाषा भनिए जस्तै बैतडीमा बोलिने स्थानीय भाषालाई बैतडेली भाषा भनिन्छ” (अवस्थी, २०५८, पृ. ८३) । वि.सं. २०६८ को जनगणनाबाट भाषाको मान्यता पाएको बैतडेली नेपालको एक प्रतिशतभन्दा बढी (१.०३) अर्थात् २,७२,५२४ जनसङ्ख्याले बोल्ने चौधौँ तुलो भाषाका रूपमा रहेको छ । “वि.सं. २०६८ को जनगणना अनुसार सुदूरपश्चिम प्रदेशमा बोलिने ८३ भाषामध्ये बैतडेली भाषा २,७१,८३८ वक्ता (१०.६४ प्रतिशत) सहित सुदूरपश्चिम प्रदेशको चौथो तुलो भाषाका रूपमा रहेको छ” (बम, सन् २०१९, पृ.२५५) । पाण्डेय (२०७२, पृ. १) का अनुसार “आधारभूत शब्दावलीका आधारमा नेपालीसँग मिल्ने शब्दहरू बैतडेलीमा ३३ प्रतिशत मात्र पाइएका छन्” । आधारभूत शब्दावलीमा ६० प्रतिशतभन्दा बढी समानता भए मात्रै दुइट भाषिक भेद मध्ये एउटालाई अर्काको भाषिक भेद भन्न मिल्छ (ब्लेयर, सन् १९९०, पृ.२४) । राजनैतिक तथा बृहत् राष्ट्रिय एकताका दृष्टिले बैतडेलीलाई नेपालीको भाषिका मानिदै आए पनि यसमा स्तरीय नेपालीभन्दा केही पृथक विशेषता रहेका छन् । भाषा वैज्ञानिक रूपमा बैतडेली स्वतन्त्र भाषा हो वा नेपालीको भाषिका हो भन्ने कुरा अनुसन्धानकै विषय रहेको छ ।

बैतडेली भाषाका ध्वन्यात्मक विशेषताका बारेमा सर्वप्रथम पोखरेल (२०२२, पृ. १३-२८) ले चर्चा गरेको पाइन्छ । उनले वर्ण निर्धारण नगरी केही ध्वन्यात्मक विशेषताको मात्र चर्चा गरेका छन् । त्यसपछि शर्मा (२०३६) ले बैतडेली भाषाको ध्वन्यात्मक शब्द सङ्कलन गरेका छन् । यसमा उनले बैतडेलीमा १२ ओटा स्वर (६ ओटै स्वरका दीर्घ रूप सहित) र ३२ ओटा व्यञ्जन (ण, श, ल्ह सहित) रहेको उल्लेख गरेका छन् तर वर्ण सिद्धान्तका आधारमा वर्ण निर्धारण गरेका छैनन् । अवस्थी (२०४५) ले आफ्नो अध्ययनमा बैतडेली उच्चारण अनुसार लेख्ने प्रयास गरेको उल्लेख गरेका छन् । बम (२०६२) ले सीमित उदाहरणका आधारमा बैतडेलीमा मूल स्वरको दीर्घ उच्चारण र /ण/ तथा /श/ को पनि उच्चारण हुने उल्लेख गरेका छन् । भट्ट (२०६१) ले परम्परागत लेख्य वर्णको उल्लेख गर्दै तिनका केही ध्वन्यात्मक विशेषताको चर्चा गरेका छन् । बोहरा (सन् २०१४) ले बैतडेलीका ६ ओटा स्वर, तिनका दीर्घ रूप र ३२ ओटा व्यञ्जन वर्ण (ण, डक्र, ल्ह) उल्लेख गरी तिनलाई अंग्रेजी ध्वनिसँग तुलना गरेका छन् । हालसम्म लघुतम युगका आधारमा व्यतिरेकी विश्लेषण र वितरण अवस्थाको विश्लेषण गरी वर्ण निर्धारण गरिएको पाइँदैन । त्यसैले वर्ण लेखनको आधार समेत भएकाले बैतडेली भाषाको लेख्य रूपको विकासका लागि यसका व्यतिरेकी वर्णहरू निर्धारण पहिचान गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।

वर्ण व्यवस्था भाषाको मुख्य व्यवस्था हो । “भाषाका आन्तरिक रचनामा भाषाका वर्ण, व्याकरण र शब्दभण्डार आउँछन्” (बन्धु, २०५३, पृ. २५) । न्यौपाने र अन्य (२०७३, पृ. ११-१२) का अनुसार संरचनावादी भाषाशास्त्रीहरूले वर्ण र व्याकरणलाई भाषा विज्ञानको केन्द्रीय क्षेत्र र ध्वनि र अर्थलाई

परिधीय क्षेत्र मानेका छन् । वर्णको विश्लेषणका लागि संरचनावादी भाषा वैज्ञानिकहरूले केही सिद्धान्तहरूको प्रतिपादन गरेका छन् । तिनै सिद्धान्तका आधारमा वर्ण विश्लेषण गर्न सकिन्छ । यस्ता वर्ण विश्लेषणका मुख्य सिद्धान्तहरूमा व्यतिरेकी विश्लेषणको सिद्धान्त, परिपूरक वितरणको सिद्धान्त र मुक्त परिवर्तनको सिद्धान्त रहेका छन् (बन्धु, २०५३, पृ. ५७, यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. ११२) । यस लेखमा यिनै सिद्धान्तका आधारमा बैतडेली भाषाका व्यतिरेकी वर्णहरूको पहिचान तथा विश्लेषण गर्ने उद्देश्य राखिएको छ ।

बैतडेली भाषाका वर्णको अध्ययनबाट यसका व्यतिरेकी वर्ण र तिनका विशेषता पहिचान गर्न सकिन्छ । यसबाट नेपाली भाषासँग समान तथा व्यतिरेकी वर्णगत विशेषता पहिचान गरी बैतडेली भाषीलाई नेपाली सिकाइमा देखिने कठिनाई क्षेत्र पहिचान गर्न मद्दत पुग्ने छ । नेपालको संविधान २०७२ ले आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा पाउने कुरालाई सुनिश्चित गरेको छ । संविधानको उक्त व्यवस्थालाई कार्यान्वयन गर्नका लागि बैतडेली व्याकरण निर्माण, पाठ्यक्रम निर्माण, पाठ्यपुस्तक लेखन, शैक्षिक सामग्री निर्माण गर्न, मौखिक सामग्रीलाई अभिलेखीकरण गर्न तथा थप अध्ययन अनुसन्धान गर्न समेत प्रस्तुत अध्ययनले सहयोग पुग्ने विश्वास गरिएको छ ।

समस्याकथन

वर्ण व्यवस्था भाषाको मुख्य व्यवस्था मध्ये एक हो । यसलाई लेखनको आधार पनि मानिन्छ । बैतडेली भाषाका व्यतिरेकी वर्ण र तिनको शब्दमा वितरण अवस्था निरूपण गर्नु प्रस्तुत अध्ययनको मूल समस्या हो । यस मूल समस्यासँग सम्बद्ध भएर आउने अन्य अध्ययनीय प्रमुख प्रश्नहरू यसप्रकार छन् :

- (क) बैतडेली भाषामा के कस्ता व्यतिरेकी वर्णहरू छन् ?
- (ख) बैतडेली भाषाका व्यतिरेकी वर्णहरूको वितरण अवस्था के कस्तो छ ?

अध्ययनको उद्देश्य

प्रस्तुत अध्ययन बैतडेली भाषाको वर्ण व्यवस्थासँग सम्बन्धित रहेको छ । वर्ण विश्लेषण सिद्धान्तका आधारमा बैतडेली भाषाका व्यतिरेकी वर्ण निर्धारण गरी तिनको वितरण अवस्था निरूपण गर्नु यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्य हो । यस उद्देश्यसँग सम्बद्ध भएर आउने अन्य उद्देश्य यसप्रकार छन् :

- (क) वर्ण सिद्धान्तका आधारमा बैतडेली भाषाका व्यतिरेकी वर्ण पहिचान गर्नु,
- (ख) बैतडेली व्यतिरेकी वर्णहरूको शब्दमा वितरण अवस्था विश्लेषण गर्नु ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत अध्ययन गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचामा आधारित रहेको छ । यसमा लेखकले आफ्नो विद्यावारिधि शोधका क्रममा क्षेत्रीय अध्ययनबाट सङ्कलन गरेका सामग्रीको उपयोग गरिएको छ । प्रस्तुत अध्ययनका लागि बैतडीको पुर्चौडी क्षेत्रलाई केन्द्रका रूपमा लिई शोधकर्ता दुई पटक सम्बन्धित क्षेत्रमा गएर उद्देश्यमूलक नमुना छनोटमा परेका सूचकबाट शब्दसूची, प्रश्नावली, कुराकानी र अन्तर्वार्ताबाट सामग्री

सङ्कलन गरिएको छ । शोधकर्ता स्वयम् बैतडेली भाषाको मूल वक्ता भएकाले आफैँ पनि स्रोतका रूपमा रहेको छ । सामग्री सङ्कलनका लागि मूलतः प्राथमिक स्रोतको प्रयोग गरिएको छ । साथै सैद्धान्तिक आधार तथा सामग्रीको रुजुका लागि द्वितीय स्रोतका रूपमा सम्बन्धित पुस्तक, शोधग्रन्थ र जर्नलको उपयोग गरिएको छ । यस लेखमा वर्णनात्मक तथा विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ ।

वर्ण विश्लेषणका प्रमुख सिद्धान्तहरू

वर्ण खास भाषिक व्यवस्थामा व्यतिरेकी भाषाको एउटा महत्त्वपूर्ण लघुतम अर्थविभेदक एकाइ हो । कुनै पनि भाषाका वर्णको पहिचान गरी ती कसरी भाषामा प्रयोगमा आउँछन् भनेर हेर्ने काम वर्ण विश्लेषण हो (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. ११२) । वर्णको पहिचान र व्याख्या विश्लेषण निश्चित भाषा वैज्ञानिक सिद्धान्तका आधारमा गरिन्छ । भाषामा रहेका वर्णहरूको निर्धारणका लागि निश्चित गरिएका सैद्धान्तिक आधारहरूको समष्टि रूप नै वर्ण विश्लेषण सिद्धान्त हो (गौतम र अन्य, २०६७, पृ. ५८) । वर्ण विश्लेषणका लागि फरक फरक भाषिक अध्ययन सम्प्रदायले फरक फरक सैद्धान्तिक आधार प्रस्तुत गरेको पाइन्छ । संरचनावादी भाषा वैज्ञानिकहरूले वर्णको अध्ययनमा व्यतिरेकी वितरणको सिद्धान्त, परिपूरक वितरणको सिद्धान्त, मुक्त परिवर्तनको सिद्धान्त, ध्वन्यात्मक अनुरूपताको सिद्धान्त, तार्किक ढाँचाको सिद्धान्त र मितव्ययिताको सिद्धान्त उपयोग गरेका छन् । संसारका सबै भाषाका वर्ण निर्धारणमा यी सिद्धान्त उपयोगी मानिएका छन् । यी सिद्धान्तहरूको संक्षेपमा चर्चा गर्नु प्रासङ्गिक देखिन्छ ।

व्यतिरेकी वितरणको सिद्धान्त

व्यतिरेकी वितरणको सिद्धान्तलाई संरचनावादी भाषा वैज्ञानिकहरूले वर्ण निर्धारणको प्रमुख सिद्धान्तका रूपमा लिएका छन् । व्यतिरेकीको शाब्दिक अर्थ भिन्नता वा फरक भन्ने हुन्छ । “एउटै स्थान र उही परिवेशमा आउने र अर्थमा भिन्नता ल्याउने दुई ध्वनिहरूलाई व्यतिरेकी वितरणमा रहेका ध्वनि भनिन्छ” (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. ११३) । “कुनै दुई ध्वनि एउटै परिवेशमा आई भिन्न भिन्न अर्थलाई सङ्केत गर्दछन् भने ती दुई ध्वनिहरू बेगला बेगलै वर्ण हुन्” (गौतम र चौलागाईँ, २०७०, पृ. १२७) । न्यौपाने र अन्य (२०७३, पृ. ५७) का अनुसार “जुन परिवेशमा एउटा ध्वनि आउँछ, त्यसै परिवेशमा त्यस ध्वनिलाई हटाएर अर्को ध्वनि राख्दा अर्थभेदकता भएमा त्यसलाई व्यतिरेकी वर्ण भनिन्छ” । व्यतिरेकी सिद्धान्तमा समान परिवेश र एउटै लघुतम युग्ममा आएका ध्वनिले अर्थमा भिन्नता ल्याएमा ती फरक फरक वर्ण मानिन्छन् । व्यतिरेकी वर्णको निर्धारण समान ध्वनि परिवेश देखाउन मिल्ने लघुतम शब्दयुग्ममा राखेर गरिन्छ । उदाहरणका लागि कर, खर, गर, घर लघुतम युग्म शब्द हुन् । यहाँ समान ध्वनि परिवेश (# -अर् #) मा आएका /क, ख, ग, घ/ ध्वनिका भिन्नताले फरक फरक अर्थ दिएकाले व्यतिरेकी वितरण सिद्धान्तका आधारमा यी फरक फरक वर्ण हुन् भन्ने मानिन्छ ।

परिपूरक वितरणको सिद्धान्त

वर्ण विश्लेषणको अर्को महत्त्वपूर्ण सिद्धान्त परिपूरक वितरण हो । कुनै एक ध्वनिका ठाउँमा अर्को ध्वनि आउन नसक्ने र अर्थभेदक पनि नहुने स्थितिलाई परिपूरक वितरण भनिन्छ । “कुनै दुई मिल्दा जुल्दा

ध्वनिहरू एक अर्काका स्थानमा आउन सक्दैनन् अर्थात् तिनीहरूको आउने ठाउँ विशिष्ट छ भने तिनीहरू एउटै वर्णका परिवेशगत भेद अथवा संवर्ण हुन्” (गौतम र चौलागाई, २०७०, पृ. १२९-१३०) । उदाहरणका लागि /डाडु/ को /ड्/लाई लिन सकिन्छ । शब्दको सुरुमा मूर्धन्य [ड्] आउँछ भने स्वरमध्यगत अवस्थामा ताडित [ड] आउँछ । यस प्रकारको वितरणलाई परिपूरक वितरण भनिन्छ (बन्धु, २०५३, पृ. ५९) । परिपूरक वितरणमा आउने वर्ण वार्षिक दृष्टिले भिन्न हुँदैन, ध्वनि तात्त्विक दृष्टिले मात्र भिन्न हुन्छ । त्यसैले यस्ता ध्वनिहरू एउटै वर्णका संवर्ण मानिन्छन् ।

मुक्त परिवर्तनको सिद्धान्त

वर्णविश्लेषणको अर्को महत्त्वपूर्ण सिद्धान्त मुक्त परिवर्तन हो । “दुई भिन्न ध्वनिहरू एउटै परिवेशमा आएर पनि अर्थमा परिवर्तन आउँदैन भने तिनलाई मुक्त परिवर्तनमा रहेका ध्वनिहरू भनिन्छ र यस्ता ध्वनिहरू एउटै वर्णका संवर्ण मानिन्छन्” (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. ११४) । एउटै स्थान र परिवेशमा परस्पर भिन्न ध्वनि आउँदा पनि अर्थमा भिन्नता नहुनु मुक्त परिवर्तनको विशेषता हो । भाषामा रहेका यस्ता वर्णलाई एउटै वर्णका मुक्त विभेद अर्थात् संवर्ण मानिन्छ । मुक्त विभेदमा आउने वर्णहरू कुनै खास सन्दर्भमा ऐच्छिक रूपमा आउन सक्छन् । उदाहरणका लागि साभा/साजा, सारी/साडीलाई लिन सकिन्छ । यहाँ आएका भ-ज, र-ड वर्णहरू मुक्त भेदका रूपमा रहेका छन् ।

ध्वन्यात्मक अनुरूपताको सिद्धान्त

भाषाका ध्वनिहरू ध्वन्यात्मक अभिलक्षणका हिसाबले उस्तै वा अनुरूप हुनु ध्वन्यात्मक अनुरूपता हो । भाषाका केही ध्वनिहरूबिच धेरै विशेषता समान हुन सक्छन् र केही विशेषता भिन्न हुन सक्छन् । कुनै एक मात्र विशेषता भिन्न भएमा ती फरक वर्णका रूपमा मानेर वर्णको विश्लेषण गर्ने सिद्धान्त ध्वन्यात्मक अनुरूपताको सिद्धान्त हो (गौतम र अन्य, २०६७, पृ. ६१) । उदाहरणका लागि /प/ र /फ/ लाई लिन सकिन्छ । यिनीहरूका बिच उच्चारण स्थान, प्रयत्न, घोषत्व जस्ता ध्वन्यात्मक विशेषता समान छन् र तर प्राणत्वका दृष्टिले भिन्नता रहेको छ र लघुतम युग्मका आधारमा यी छुट्टा छुट्टै वर्ण हुन् ।

तार्किक ढाँचाको सिद्धान्त

भाषामा रहेका स्वर र व्यञ्जन ध्वनिहरू निश्चित ढाँचामा रहेका हुन्छन् । कुनै पनि भाषाका वर्णहरूको वितरण प्रक्रियालाई केलाएर निश्चित तर्कका आधारमा वर्ण निर्धारण गर्ने पद्धतिलाई तार्किक ढाँचाको सिद्धान्त भनिन्छ (भुसाल, २०७०, पृ. ७३) । भाषामा अग्र भए पश्च, उच्च भए निम्न, सघोष भए अघोष हुन्छ; अल्पप्राण भए महाप्राण, एउटा वर्गमा नासिक्य ध्वनि भए अर्को वर्गमा पनि नासिक्य ध्वनि हुन सक्छ भन्ने जस्ता तर्कपूर्ण ढाँचाका आधारमा वर्णको विश्लेषण गर्नु तार्किक ढाँचाको सिद्धान्त हो । भाषाका ध्वनिमा नियमितता र समानताको प्रक्रिया हुन्छ भन्ने तर्कका आधारमा वर्ण विश्लेषण गर्ने काम यस सिद्धान्तमा गरिन्छ ।

मितव्ययिताको सिद्धान्त

भाषाका असीमित ध्वनिहरूको प्रतिनिधित्व हुने गरी सकेसम्म कम वर्ण निर्धारण गर्नुपर्छ भन्ने सिद्धान्त नै मितव्ययिताको सिद्धान्त हो । भाषाका वर्ण थोरै हुँदा वर्णको अध्ययन विश्लेषणमा सहजता आउँछ । त्यसैले वर्णविश्लेषणका सबै सिद्धान्तहरूको अनुकूल हुने गरी सकेसम्म थोरै वर्णको निर्धारण गर्नुपर्ने मान्यता यस सिद्धान्तले रहेको छ । यहाँ अध्ययनको उद्देश्य अनुसार माथि उल्लिखित सिद्धान्तका आधारमा बैतडेली भाषाका व्यतिरेकी वर्णहरू पहिचान गर्ने र तिनको वितरण स्थितिलाई विश्लेषण गर्ने प्रयत्न गरिएको छ ।

बैतडेली भाषाका व्यतिरेकी वर्ण

हरेक भाषामा आआफ्नै वर्ण व्यवस्था हुन्छ । वर्ण भाषाको खास परिवेशमा व्यतिरेकी लघुतम एकाइ हो । यसको सम्बन्ध कुनै भाषा विशेषसँग हुन्छ (द्विवेदी सन् १९६८, पृ. २०२) । वर्ण मूलतः उच्चार्य एकाइ हो । सबै उच्चार्य ध्वनि वर्ण नभई समान परिवेश र एउटै शब्दयुग्ममा आई अर्थमा भिन्नता जनाउने ध्वनिलाई मात्र वर्ण भनिन्छ । त्यसैले वर्णलाई उच्चारणको सबभन्दा तल्लो विभेदक (अर्थगत भिन्नता दर्शाउन सक्ने) एकाइ मानिन्छ (अधिकारी, २०४९, पृ. १) । यो खास भाषिक व्यवस्थामा लघुतम व्यतिरेकी ध्वनि हो । वर्णलाई बुझ्न लघुतम, व्यतिरेकी र व्यवस्था शब्दहरू बुझ्नु पर्ने हुन्छ (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. १०९) । भाषाका सन्दर्भमा लघुतम एकाइ भनेको त्यसभन्दा अगाडि विभाजन गर्न नसकिने एकाइ अर्थात् ध्वनि हो । जस्तै : कोल शब्दमा [क्, ओ, ल्] तीन ध्वनि छन् र यीमध्ये कुनै पनि ध्वनिलाई यसभन्दा साना एकाइमा विभाजन गर्न सकिदैन । त्यसैले यी ध्वनिहरू लघुतम एकाइ हुन् । भाषाका सन्दर्भमा व्यतिरेकी भनेको अर्थमा फरक पार्न सक्ने वा भिन्नता ल्याउन सक्ने हो । बैतडेलीका कोल र खोल दुई छुट्टा छुट्टै अर्थ भएका शब्द हुन् । यी दुई शब्द क्रमशः [क्, ओ, ल्] र [ख्, ओ, ल्] ध्वनिहरू मिलेर बनेका छन् । यी दुई शब्दको अर्थमा [क्,] र [ख्] को फरकले भिन्नता देखिएको छ । बाँकि अरू ध्वनि उनै र उही क्रममा छन् । यसरी शब्दको अर्थमा फरक पार्न सक्ने ध्वनिहरू [क्,] र [ख्] यहाँ व्यतिरेकी ध्वनि हुन् । व्यवस्था भनेको भाषाको संरचना वा नियमन हो । लघुतम भाषिक एकाइ वा ध्वनिहरू खास भाषिक व्यवस्थामा मात्रै व्यतिरेकी हुन्छन् । [क्,] र [ख्] ध्वनि बैतडेली/नेपाली भाषाको व्यवस्थामा मात्रै व्यतिरेकी देखिन्छन् । अंग्रेजी भाषाको व्यवस्थामा यी दुई ध्वनि व्यतिरेकी देखिदैनन् ।

भाषाको सबैभन्दा सानो उच्चार्य एकाइलाई ध्वनि भनिन्छ । यस्ता ध्वनिहरू खास परिवेशमा व्यतिरेकी भएमा तिनलाई वर्ण मानिन्छ । खण्डीय वर्ण र खण्डेतर वर्ण गरी वर्ण मूलतः दुई किसिमका हुन्छन् । स्वतन्त्र रूपमा उच्चारण हुने र उच्चारणका आधारमा खण्ड खण्ड गर्न सकिने वर्णलाई खण्डीय वर्ण भनिन्छ । यस अन्तर्गत स्वर र व्यञ्जन वर्ण पर्दछन् । यी नै भाषाका मुख्य वर्ण हुन् । स्वतन्त्र रूपमा उच्चारण नहुने, एकलै प्रयोग पनि नहुने तर खण्डीय वर्णका साथ आउँदा अर्थभेदक हुने वर्णलाई खण्डेतर वर्ण भनिन्छ । यस अन्तर्गत अनुनासिकता, मात्रा, बलाघात आदि पर्दछन् ।

स्वर विवरण

बैतडेली भाषाका व्यतिरेकी स्वर वर्ण निम्नानुसार रहेका छन् :

तालिका १ : बैतडेली स्वर वर्ण

जिब्राको उचाइ ↓	मुखको स्थिति →	अग्र अगोलित	
		अगोलित	गोलित
उच्च		इ, इः	उ, उः
मध्य		ए, एः	ओ, ओः
निम्न		अ, अः आ, आः	

तालिका १ मा उल्लिखित बैतडेली भाषाका /अ, आ, इ, उ, ए, ओ/ ह्रस्व स्वर र तिनका /अः, आः, इः, उः, एः, ओः/ दीर्घ स्वर गरी १२ ओटा स्वर रहेका छन् ।

स्वर-व्यतिरेक

बैतडेली भाषाका स्वरवर्णहरू जिब्राको उचाइ, जिब्राको सक्रियता, ओठको गोलाइ, अनुनासिकता र उच्चारणको मात्राका आधारमा व्यतिरेकी छन् । यसलाई निम्न अनुसार वर्गीकरण गरी देखाउन सकिन्छ :

जिब्राको उचाइका आधारमा व्यतिरेक

स्वरको उच्चारणमा जिब्राले विभिन्न उचाइ लिन्छ । जिब्रो जुन उचाइसम्म उठी स्वरको उच्चारण हुन्छ त्यस उचाइ वा स्थितिका आधारमा स्वरको प्रकार छुट्टयाइन्छ (शर्मा, २०७१, पृ. ४५) । बैतडेली भाषाका स्वर वर्णहरू जिब्राको उचाइका आधारमा उच्च, मध्य र निम्न अवस्थाका आधारमा व्यतिरेकी छन् । जस्तै :

तालिका २ : जिब्राको उचाइका आधारमा स्वर

जिब्राको उचाइ	वर्ण	परिवेश	युग्म शब्द	नेपालीमा अर्थ
उच्च	/इ/	[ख-ल्]	/खिल्/	खिल
उच्च	/उ/	[ख-ल्]	/खुल्/	निकल, खुल्लु
मध्य	/ए/	[ख-ल्]	/खेल्/	खेल
मध्य	/ओ/	[ख-ल्]	/खोल्/	खोल
निम्न	/अ/	[ख-ल्]	/खल्/	छलफल, वादविवाद
निम्न	/आ/	[ख-ल्]	/खाल्/	खाल, पानी जमेको ठाँउ

तालिका २ मा आएका बैतडेली भाषाका /इ, उ/ उच्च स्वर, /ए, ओ/ मध्य स्वर र /अ, आ/ निम्न स्वर वर्णले समान परिवेश [ख्-ल्] मा आएर क्रमशः /खिल्, खुल्, खेल्, खोल्, खल्, खाल्/ युग्म शब्दहरूमा अर्थभेदकता जनाएका हुनाले जिब्राको उचाइका आधारमा बैतडेली भाषाका स्वर वर्णहरू उच्च, मध्य र निम्न अवस्थाका रूपमा व्यतिरेकी छन् ।

जिब्राको सक्रियताका आधारमा व्यतिरेक

स्वर ध्वनिको उच्चारणमा जिब्राको विभिन्न भागको सक्रिय भूमिका रहन्छ । जिब्राको अग्र भाग सक्रिय भई उच्चारण हुने अग्र स्वर, मध्य भाग सक्रिय भई उच्चारण हुने मध्य वा केन्द्रीय स्वर र पछिल्लो भाग सक्रिय भएर उच्चरित हुने स्वरलाई पश्च भनिन्छ । बैतडेली भाषाका स्वर वर्णहरू जिब्राको सक्रियताका आधारमा अग्र, केन्द्रीय र पश्च अवस्थाका रूपमा व्यतिरेकी छन् । जस्तै :

तालिका ३ : जिब्राको सक्रियताका आधारमा स्वर

जिब्राको सक्रियता	वर्ण	परिवेश	युग्म शब्द	नेपालीमा अर्थ
अग्र	/इ/	[म्-ल्]	/मिल्/	मेल
अग्र	/ए/	[म्-ल्]	/मैल्/	रुख विशेष
केन्द्रीय	/आ/	[म्-ल्]	/माल्/	मालवस्तु
पश्च	/अ/	[म्-ल्]	/मल्/	मल
पश्च	/ओ/	[म्-ल्]	/मोल्/	मूल्य
पश्च	/उ/	[म्-ल्]	/मुल्/	मूल, मुहान

तालिका ३ मा आएका बैतडेली भाषाका /इ, ए/ अग्र स्वर, /आ/ केन्द्रीय स्वर र /अ, ओ, उ/ पश्च स्वर वर्णले समान परिवेश [म्-ल्] मा आएर क्रमशः /माल्, मैल्, मल्, मिल्, मोल्, मुल्/ युग्म शब्दहरूमा अर्थभेदकता जनाएका हुनाले जिब्राको सक्रियताका आधारमा बैतडेली भाषाका स्वरहरू अग्र, केन्द्रीय र पश्च अवस्थाका रूपमा व्यतिरेकी छन् ।

ओठको गोलाइका आधारमा व्यतिरेक

स्वरहरूको उच्चारणमा ओठहरू गोलाकार हुने र नहुने हुन्छन् । ओठ गोलो पार्नुपर्ने ध्वनि गोलित र ओठ गोलो पार्नु नपर्ने ध्वनि अगोलित हुन् (पोखरेल, २०५७, पृ. १३२) । बैतडेली भाषाका स्वर वर्णहरू ओठको गोलाइका आधारमा गोलित र अगोलित अवस्थाका आधारमा व्यतिरेकी छन् । जस्तै :

तालिका ४ : ओठको गोलाइका आधारमा स्वर

ओठको स्थिति	वर्ण	परिवेश	युग्म शब्द	नेपालीमा अर्थ
अगोलित	/इ/	[भ्-ल्]	/फिल्/	फाल
गोलित	/उ/	[भ्-ल्]	/भुल्/	मसिनो फिल्का
अगोलित	/ए/	[भ्-ल्]	/भेल्/	जालसाजी
गोलित	/ओ/	[भ्-ल्]	/भोल्/	मासुको सुप
अगोलित	/अ/	[भ्-ल्]	/भल्/	सन्जेकाल
अगोलित	/आ/	[भ्-ल्]	/भाल्/	ठकुरी (धामी बोली)

तालिका ४ मा आएका बैतडेली भाषाका /इ, ए, अ, आ/ अगोलित स्वर र /उ, ओ/ गोलित स्वर वर्णले समान परिवेश [भ्-ल्] मा आएर क्रमशः /फिल्, भुल्, भेल्, भोल्, भल्, भाल/ युग्म शब्दहरूमा अर्थभेदकता जनाएका हुनाले ओठको गोलाइका आधारमा बैतडेली भाषाका स्वर वर्णहरू अगोलित र गोलित अवस्थाका रूपमा व्यतिरेकी छन् ।

अनुनासिकताका आधारमा व्यतिरेक

स्वर ध्वनिको उच्चारणमा कलनासो तल र माथि जाने गर्दछ । कलनासो माथि उठेको अवस्थामा मौखिक वा अननुनासिक ध्वनि र कलनासो तल हुँदा नासिक्य ध्वनिको उच्चारण हुन्छ । बैतडेली भाषाका स्वर वर्णहरू कलनासो स्थितिका आधारमा मौखिक र अनुनासिक गरी दुई आधारमा व्यतिरेकी छन् । जस्तै :

तालिका ५ : अनुनासिकताका आधारमा स्वर

मौखिक	वर्ण युग्म	शब्द अर्थ	अनुनासिक वर्ण	युग्म शब्द	अर्थ
/अ/	/अ/	कुकुर बोलाउनु	/अँ/	/अँ/	हुन्छ
/आ/	/आ/	आऊ	/आँ/	/आँ/	आँ
/आ/	/आस् /	आशा	/आँ/	/आँस/	आँसु
/इ/	/इ/	यी	/इँ/	/इँ/	दाँत देखाउनु
/उ/	/सउ/	सय	/उँ/	/सउँ/	साँवा, घास

तालिका ५ मा आएका बैतडेली भाषाका /अ, आ इ, उ/ मौखिक स्वर वर्णले उही युग्म शब्दमा /अँ, आँ ईँ, उँ/ अनुनासिक रूपमा आउँदा अर्थभेदकता जनाएका हुनाले अनुनासिकताका आधारमा बैतडेली भाषाका स्वर वर्णहरू मौखिक र अनुनासिक अवस्थाका रूपमा व्यतिरेकी छन् ।

मात्राका आधारमा व्यतिरेक

वर्णको उच्चारणमा लाग्ने समयावधिलाई मात्रा भनिन्छ । “उच्चारण गर्दा समयको मात्रा थोरै लाग्ने भएमा ह्रस्व र सोभन्दा लामो समय लाग्ने भएमा दीर्घ हुन्छ” (अधिकारी, २०४९, पृ. ५) । स्वरको मात्राका आधारमा अर्थमा भिन्नता हुँदा मात्रालाई व्यतिरेकी वर्ण मानिन्छ । बैतडेली भाषाका स्वर वर्णहरू उच्चारणको मात्राका आधारमा ह्रस्व र दीर्घ गरी दुई आधारमा व्यतिरेकी छन् । जस्तै :

तालिका ६ : मात्राका आधारमा स्वर

ह्रस्व स्वर	युग्म शब्द	अर्थ	दीर्घ स्वर	युग्म शब्द	अर्थ
/अ/	/डर्/	डर	/अः/	/डःर्/	खाल्डो
/अ/	/पड्/	पढ	/अः/	/पःड्/	भीर
/आ/	/खान्/	खान	/आः/	/खाःन्/	खानी
/आ/	/आल्/	आलु	/आः/	/आःल्/	खलक, क्षेत्र
/इ/	/छिन्/	टुक्रा पार	/इः/	/छिःन्/	प्वाल
/इ/	/सिजा/	सबैलाई पुगा	/इः/	/सिःजा/	सुतिहाल
/उ/	/चुन्/	चयन गर	/उः/	/चुःन्/	चुहिनु
/उ/	/उन्/	उनी	/उः/	/उःन्/	ऊन
/ए/	/सेलो /	पिँडालुको दाना	/एः/	/सेःलो /	शितल
/ए/	/चेडो /	च्याप्टो	/एः/	/चेःडो /	चिहान
/ओ/	/जोडा/	हल, जोडी	/ओः/	/जोःडा/	जुम्रा
/ओ/	/बोरो /	बोरा	/ओः/	/बोःरो /	बोहरा थर

तालिका ६ मा आएका बैतडेली भाषाका /अ, आ, इ, उ, ए, ओ / ह्रस्व स्वर र दीर्घ स्वरले क्रमशः /डर्/ र /पड्/, /खान्/ र /आल्/, /छिन्/ र /सिजा/, /चुन्/ र /उन्/, /सेलो / र /चेडो / तथा /जोडा/ र /बोरो / युग्म शब्दहरूमा अर्थभेदकता जनाएका हुनाले स्वरको मात्राका आधारमा बैतडेली भाषाका

बैतडेली भाषाका व्यतिरेकी वर्णको पहिचान र वितरण

स्वरहरू मात्राको ह्रस्व र दीर्घ अवस्थाका रूपमा व्यतिरेकी छन् । यसबाट बैतडेली भाषामा ६ ओटै मूल स्वर वर्णका दीर्घ रूप /अः, आः, इः, उः, एः, ओः/ रहेको पुष्टि हुन्छ ।

व्यञ्जन विवरण

बैतडेली भाषामा निम्नानुसारका व्यञ्जन वर्ण रहेका छन् :

तालिका ७ : बैतडेली व्यञ्जन

उच्चारण विधि ↓	उच्चारण स्थान		ओष्ठ्य	दन्त्य	वर्त्य		तालव्य	कण्ठ्य	स्वरयन्त्रमुखी
	घोषत्व	प्राणत्व			धारीय	फलकीय			
स्पर्श	अघोष	अप्रा	प्	त्	ट्			क्	
		मप्रा	फ्	थ्	ठ्			ख्	
	घोष	अप्रा	ब्	द्	ड् (डक्)			ग्	
		मप्रा	भ्	ध्	ढ्			घ्	
स्पर्शसङ्घर्षी	अघोष	अप्रा				च्			
		मप्रा				छ्			
	घोष	अप्रा				ज्			
		मप्रा				भ्			
नासिक्य	घोष	अप्रा	म्	न्	ण्		ङ्		
सङ्घर्षी	अघोष	मप्रा		स्					
	घोष	मप्रा						ह्	
प्रकम्पित	घोष	अप्रा		र					
		मप्रा		ल्					
पार्श्विक	घोष	अप्रा		(
		मप्रा		ल्ह)					
अर्धस्वर (अन्तस्थ)	घोष	अप्रा	व्				य्		

तालिका ७ मा आएका बैतडेली भाषाका /क्, ख्, ग्, घ्, ङ्, च्, छ्, ज्, भ्, ट्, ठ्, ड्, ढ्, ण्, त्, थ्, द्, ध्, न्, प्, फ्, ब्, भ्, म्, य्, र्, ल्, व्, स्, ह्/ गरी ३० ओटा व्यतिरेकी व्यञ्जन वर्ण रहेका छन् ।

व्यञ्जन-व्यतिरेक

व्यञ्जन वर्णलाई मुख्यगरी उच्चारण स्थान, उच्चारण प्रयत्न, घोषत्व र प्राणत्वका आधारमा पहिचान र वर्गीकरण गरिएको पाइन्छ (अधिकारी, २०४९; बन्धु; २०५३; पोखरेल, २०५७; यादव र रेग्मी २०५८) । बैतडेली भाषाका व्यञ्जनहरू पनि उच्चारण-स्थान, उच्चारण-प्रयत्न, घोषत्व र प्राणत्वका आधारमा निम्नानुसार व्यतिरेकी छन् :

उच्चारण-स्थानका आधारमा व्यतिरेक

ध्वनिको उच्चारण जहाँबाट हुन्छ त्यसलाई त्यही नामबाट चिन्ने गरिएको पाइन्छ । “मुख र कण्ठमा जहाँबाट जुन ध्वनिको उत्पादन हुन्छ, त्यस विन्दु (अवयव) लाई स्थान भनिन्छ” (शर्मा, २०७१, पृ. ५३) । उच्चारण-स्थानका आधारमा बैतडेली भाषाका व्यञ्जनहरू ओष्ठ्य, दन्त्य, वत्स्य शिखरीय, वत्स्य फलकीय, कण्ठ्य, अतिकण्ठ्य र तालव्य गरी ७ प्रकारले व्यतिरेकी छन् ।

तालिका ८ : उच्चारण स्थानका आधारमा व्यञ्जन

उच्चारण स्थान	वर्ण	परिवेश	युग्म शब्द	नेपालीमा अर्थ
ओष्ठ्य	/प/	[-आल्]	/ पाल् /	पाल
	/फ/	[-आल्]	/फाल्/	लामो फट्को
	/ब/	[-आल्]	/बाल्/	कपाल, राँ
	/भ/	[-आल्]	/भाल्/	भालु
	/म/	[-माल्]	/माल्/	मालसमान
	/व/	[-आल्]	/वाल/	नयाँ कपडा धुनु, धमिल्याउनु
दन्त्य	/त/	[-आर्]	/तार्/	तार
	/थ/	[-आर्]	/थार्/	थार जनावर
	/द/	[-आर्]	/दार्/	ढोका
	/ध/	[-आर्]	/धार्/	धार
वत्स्य फलकीय	/च्/	[-आल्]	/चाल्/	किनार
	/छ/	[-आल्]	/छाल्/	छाल

बैतडेली भाषाका व्यतिरेकी वर्णको पहिचान र वितरण

	/ज्/	[-आल्]	/जाल्/	जाल
	/भ्/	[-आल्]	/भाल्/	ठकुरी (धामी बोली)
वत्स्य शिखरीय	/स्/	[-आल्]	/साल्/	साल, रुख विशेष
	/र्/	[-आल्]	/राल्/	चाल
	/ल्/	[-आल्]	/लाल्/	रातो
	/न्/	[-आल्]	/नाल्/	नाल
	/ट्/	[-आल्]	/टाल्/	टालु
	/ठ्/	[-आल्]	/ठाल्/	ठालु
	/ड्/	[-आल्]	/डाल्/	असिना
	/ढ्/	[-आल्]	/ढाल्/	ढाल
कण्ठ्य	/क्/	[-ओल्]	/कोल्/	पेल्ने मेसिन
	/ख्/	[-ओल्]	/खोल्/	खोल
	/ग्/	[-ओल्]	/गोल्/	गोले
	/घ्/	[-ओल्]	/घोल्/	गुँड
अतिकण्ठ्य	/ह्/	[-ओ]	/हो/	हो
तालव्य	/य्/	[-ओ]	/यो/	यो
कण्ठ्य	/ङ्/	[भा-]	/भाङ्/	भाङ
मूर्धन्य	/ण्/	[भा-]	/भाण्/	जाति विशेष
वत्स्य	/न्/	[भा-]	/भान्/	आभास
ओष्ठ्य	/म्/	[भा-]	/भाम्/	ढुले

तालिका ८ मा आएका बैतडेली भाषाका युग्म शब्दको [-आल्] परिवेशमा /प्, फ्, ब्, भ्, म्, व्, च्, छ्, ज्, भ्, स्, र्, ल्, न्, ट्, ठ्, ड्, ढ्/, [-आर्] परिवेशमा /त्, थ्, द्, ध्/, [-ओल्] परिवेशमा

/क्, ख, ग, घ/, [-ओ] परिवेशमा /ह, य/, [भा -] परिवेशमा /ङ्, ण्, न्, म्/ ले व्यतिरेकी वितरणमा आई अर्थभेदकता जनाएका हुनाले उच्चारण स्थानका आधारमा /प, फ, ब, भ, म, व, च, छ, ज, भ्, स्, र, ल, न, ट, ठ, ड, ढ, त, थ, द, ध, क, ख, ग, घ, ह, य, ङ्, ण्/ व्यञ्जन वर्ण बैतडेली भाषामा व्यतिरेकी छन् ।

उच्चारण-प्रयत्नका आधारमा व्यतिरेक

उच्चारण प्रयत्न भनेको ध्वनिको उच्चारणको विधि हो । उच्चारण-प्रयत्नका आधारमा बैतडेली भाषाका व्यञ्जनहरू स्पर्श, स्पर्श-सङ्घर्षी, नासिक्य, सङ्घर्षी, प्रकम्पित, पार्श्विक र अर्धस्वर गरी सात प्रकारले व्यतिरेकी छन् ।

तालिका ९ : उच्चारण प्रयत्नका आधारमा व्यञ्जन

उच्चारण प्रयत्न	वर्ण	परिवेश	युगम शब्द	नेपालीमा अर्थ
स्पर्श	/प/	[-आल्]	/पाल्/	पाल
	/त/	[-आल्]	/ताल/	ताल, ओखरको गुदी
	/ट/	[-आल्]	/टाल्/	टालु
	/क्/	[-आल्]	/ढाल्/	ढाल
स्पर्श-सङ्घर्षी	/च/	[-चाल्]	/चाल्/	किनार
	/छ/	[-आल्]	/छाल्/	छाल
	/ज/	[-आल्]	/जाल्/	जाल
	/भ्/	[-आल्]	/भाल्/	ठकुरी (धामी बोली)
सङ्घर्षी	/स्/	[-आल्]	/साल्/	साल
	/ह/	[-आल्]	/हाल्/	हाल
प्रकम्पित	/र्/	[-आल्]	/राल्/	चाल
पार्श्विक	/ल्/	[-आल्]	/लाल्/	रातो
नासिक्य	/म्/	[मा-]	/माम्/	भात (बाल बोली)
	/न्/	[मा-]	/मान्/	सम्मान

बैतडेली भाषाका व्यतिरेकी वर्णको पहिचान र वितरण

	/ण्/	[मा-]	/माण्/	माँड
	/ङ्/	[मा-]	/माङ्/	सिउँदो, अगाडिको भाग
अर्धस्वर	/य्/	[-आमुण्]	/यामुण्/	यहाँनेर
	/व्/	[-आमुण्]	/वामुण्/	उहाँनेर

तालिका ९ मा बैतडेली भाषाका युग्म शब्दको [-आल्] परिवेशमा /प, त, ट, क, च, छ, ज, भ, स, ह, र, ल्/ क्रमशः स्पर्शी, स्पर्श सङ्घर्षी, सङ्घर्षी, प्रकम्पित र पार्श्विक ध्वनि, [मा-] परिवेशमा /म, न, ण, ङ्/ नासिक्य ध्वनि र [-आमुण्] परिवेशमा /य, व्/ अर्धस्वरले व्यतिरेकी वितरणमा आई अर्थभेदकता जनाएका हुनाले बैतडेली भाषामा उच्चारण स्थानका आधारमा /प, त, ट, क, च, छ, ज, भ, स, ह, र, ल, म, न, ण, ङ, य, व्/ व्यतिरेकी छन् ।

घोषत्वका आधारमा व्यतिरेक

घोषत्व स्वरयन्त्रमा हुने कम्पन हो । स्वरयन्त्रका चिम्टीहरू नजिक हुँदा कम्पन उत्पन्न भई उच्चारण हुने वर्णहरू सघोष र स्वरचिम्टी टाढा हुँदा कम्पन उत्पन्न नभई उच्चारण हुने वर्णहरू अघोष हुन्छन् । यस आधारमा बैतडेली भाषाका व्यञ्जन वर्णहरू घोष र अघोष गरी दुई प्रकारले व्यतिरेकी छन् ।

तालिका १० : घोषत्वका आधारमा व्यञ्जन

घोषत्व	वर्ण	परिवेश	युग्म शब्द	नेपालीमा अर्थ
अघोष	/प/	[-आलो]	/पालो /	पालो
घोष	/ब/	[-आलो]	/बालो /	बालो
अघोष	/फ/	[-उल्]	/फुल्/	पुष्प
घोष	/भ/	[-उल्]	/भुल्/	गल्ती, जात विशेष
अघोष	/त/	[-अन्]	/तन्/	तिनी
घोष	/द/	[-अन्]	/दन्/	गलँचा
अघोष	/थ/	[-अन्]	/थन्/	थुन
घोष	/ध/	[-अन्]	/धन्/	धन
अघोष	/ट/	[-आलो]	/टालो/	सानो टुक्रा

बैतडेली भाषाका व्यतिरेकी वर्णको पहिचान र वितरण

घोष	/ड्/	[-आलो]	/डालो/	डालो
अघोष	/उ/	[-उटो]	/उटो/	उटो
घोष	/ढ/	[-उटो]	/ढुटो/	ढुटो
अघोष	/च्/	[-उणि]	/चुणि/	चुरा
घोष	/ज्/	[-उणि]	/जुणि/	टुप्पी
अघोष	/छ/	[-आन्]	/छान्/	छनोट गर्नु
घोष	/भ्/	[-आन्]	/भान्/	जानु
अघोष	/क्/	[-आल्]	/काल्/	मृत्यु
घोष	/ग्/	[-आल्]	/गाल्/	फाँको, दोष
अघोष	/ख्/	[-आम्]	/खाम्/	खाम
घोष	/घ्/	[-आम्]	/घाम्/	घाम
अघोष	/स्/	[-ओरो]	/सोरो/	आफन्त
घोष	/ह्/	[-ओरो]	/होरो/	रेखा

तालिका १० मा आएका बैतडेली भाषाका युग्म शब्दको [-आलो] परिवेशमा /प, ब, ट, ड्/, [-उल्] परिवेशमा /फ, भ्/, [-अन्] परिवेशमा /त्, द, थ, ध्/, [-उटो] परिवेशमा /उ, ढ/, [-उणि] परिवेशमा /च्, ज्/, [-आन्] परिवेशमा /छ, भ्/, [-आल्] परिवेशमा /क्, ग्/, [-आम्] परिवेशमा /ख्, घ्/, [-ओरो] परिवेशमा /स्, ह्/ ले व्यतिरेकी वितरणमा आई अर्थभेदकता जनाएका हुनाले बैतडेली भाषामा घोषत्वका आधारमा /प, त, ट, क, च, ख, छ, ठ, थ, फ, स् / अघोष व्यञ्जन र /ग्, ज्, ड्, द्, ब, घ्, भ्, ढ, भ, ह/ सघोष व्यञ्जन व्यतिरेकी छन् ।

प्राणत्वका आधारमा व्यतिरेक

फोक्सोबाट निस्कने सासको शक्ति वा भोक्काको भिन्नताले पनि वर्ण भिन्न हुन्छ (अधिकारी, २०४९, पृ. १०) । सासको मात्राका आधारमा बैतडेली भाषाका व्यञ्जन वर्णहरू अल्पप्राण र महाप्राण गरी दुई प्रकारले व्यतिरेकी छन् ।

तालिका ११ : प्राणत्वका आधारमा व्यञ्जन

प्राणत्व	वर्ण	परिवेश	युग्म शब्द	नेपालीमा अर्थ
अल्पप्राण	/प्/	[-आलि]	/पालि/	समय
महाप्राण	/फ्/	[-आलि]	/फालि/	फालो
अल्पप्राण	/ब्/	[-अल्]	/बल्/	तागत
महाप्राण	/भ्/	[-अल्]	/भल्/	भल
अल्पप्राण	/त्/	[-ओल्]	/तोल्/	तौल
अल्पप्राण	/थ्/	[-ओल्]	/थोल्/	ओठ
अल्पप्राण	/द्/	[-आर्]	/दार्/	ढोका
महाप्राण	/ध्/	[-आर्]	/धार/	धार, डाँडो
अल्पप्राण	/ट्/	[-उणो]	/टुणो/	टुँडो
महाप्राण	/ठ्/	[-उणो]	/ठुणो/	काठको टुक्रा
अल्पप्राण	/ड्/	[-आणो]	/डाणो/	डाँडो
महाप्राण	/ढ्/	[-आणो]	/ढाणो/	हुरी
अल्पप्राण	/च्/	[-आर्]	/चार/	चार
महाप्राण	/छ्/	[-आर्]	/छार्/	खरानी, कङ्गाल
अल्पप्राण	/ज्/	[-आलो]	/जालो/	जाली
महाप्राण	/झ्/	[-आलो]	/झालो/	ध्वाँसो
अल्पप्राण	/क्/	[-आन्]	/कान्/	कान
महाप्राण	/ख्/	[-आन्]	/खान्/	खान
अल्पप्राण	/ग्/	[-आन्]	/गान्/	प्रशंशा
महाप्राण	/घ्/	[-आन्]	/घान्/	घान
अल्पप्राण	/य्/	[-ओ]	/यो/	यो
महाप्राण	/ह्/	[-ओ]	/हो/	हो

तालिका ११ मा आएका बैतडेली भाषाका युग्म शब्दको [-आलि] परिवेशमा /प, फ/, [-अल्] परिवेशमा /ब, भ/, [-ओल्] परिवेशमा /त्, थ/, [-आर] परिवेशमा /द्, ध, च, छ/, [-उणो] परिवेशमा /ट, ठ/, [-आणो] परिवेशमा /ड, ढ/, [-आलो] परिवेशमा /ज, झ/, [-आन्] परिवेशमा /क्, ख, ग, घ/, [-ओ] परिवेशमा /य, ह/ ले व्यतिरेकी वितरणमा आई अर्थभेदकता जनाएका हुनाले प्राणत्वका आधारमा /प, त, ट, क, च, ग, ज, ड, द, ब, य/ अल्पप्राण व्यञ्जन र /ख, छ, ट, थ, फ, घ, भ, ढ, भ, ह/ महाप्राण व्यञ्जन बैतडेली भाषामा व्यतिरेकी छन् ।

खण्डेतर वर्ण

स्वतन्त्र रूपमा उच्चरित नहुने र टुक्र्याउन पनि नसकिने ध्वनि खण्डेतर ध्वनि हुन् । यस्ता ध्वनि अर्थभेदक समेत हुँदा तिनै ध्वनि खण्डेतर वर्ण हुन्छन् (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. ११७) । यस्ता खण्डेतर वर्णमा अनुनासिकता, मात्रा, आघात, अनुतान, विराम आदि पर्दछन् । बैतडेली भाषामा अनुतान, विराम पदावली तथा वाक्यमा मात्र केही मात्रामा पाइन्छ भने अनुनासिकता र मात्रा व्यतिरेकी देखिन्छन् ।

अनुनासिकता

यदि स्वरमा अनुनासिकता व्यतिरेकी भएर बसेको छ भने त्यसलाई अनुनासिक स्वर भनिन्छ (बन्धु, २०७३, पृ. ५३-५४) । बैतडेली भाषामा अनुनासिकता व्यतिरेकी रहेको छ । जस्तै :

तालिका १२ : मौखिक वर्ण र अनुनासिकता

मौखिक	अर्थ	अनुनासिक	अर्थ
आस	आशा	आँस	आँशु
बास	बस्ने ठाउँ, बास्ना	बाँस	निगाला जस्तै लामो वनस्पति
दाइ	दाजु	दाँइ	कुल्चिमिल्चि, माडमुड

तालिका १२ मा देखाइए अनुसार उही युग्म शब्द /आस, बास, दाइ/ ले मौखिक क्रूरूपमा आउँदा एउटा अर्थ र अनुनासिकता /आँस, बाँस, दाँइ/ सहित आउँदा भिन्न अर्थ जनाएकाले बैतडेली भाषामा अनुनासिकता व्यतिरेकी रहेको छ ।

मात्रा

कुनै ध्वनिको उच्चारणमा लाग्ने समयावधिलाई मात्रा भनिन्छ । उच्चारण गर्दा समयको मात्रा थोरै लाग्ने भएमा ह्रस्व र सोभन्दा लामो समय लाग्ने भएमा दीर्घ भनिन्छ (अधिकारी, २०४९, पृ. ५) । मात्राका आधारमा अर्थमा भिन्नता हुँदा यो व्यतिरेकी वर्ण हुन्छ । बैतडेली भाषामा मात्रा व्यतिरेकी रहेको छ । जस्तै :

तालिका १३ : ह्रस्व र दीर्घ मात्रामा व्यतिरेक

ह्रस्व मात्रा	अर्थ	दीर्घ मात्रा	अर्थ
डर	भय	डःर	खाल्डो
आल	आलु	आःल	खलक, क्षेत्र
छिन	टुक्रा पार्नु	छिःन	प्वाल
चुन	चुनु, रोज्नु	चुःन	चुहिनु
सेलो	ठेलो, टुक्रा	सेःलो	शितल
जोडा	हल	जोःडा	जुम्रा

तालिका १३ मा देखाइए अनुसार उही युग्म शब्दमा ह्रस्व मात्रा र दीर्घ मात्राले अर्थमा भिन्नता जनाएकाले मात्रा बैतडेली भाषामा व्यतिरेकी रहेको छ । दीर्घ स्वरको चर्चा सिंजाली भाषिकामा (बन्धु, २०२८), सिमताली भाषिकामा (गिरी, २०६५) र अछामी भाषिकामा (उपाध्याय, २०७२) ले गरेको पाइन्छ । उक्त भाषिकाहरूमा भन्दा बैतडेली भाषामा मात्रा टड्कारो रूपमा रहेको पाइन्छ ।

वर्णको वितरण अवस्था

वर्णको वितरण भनेको शब्दका विभिन्न स्थानमा आउनु हो । यसले पदको सुरु वा पदादि, पदको मध्य वा पदमध्य र पदको अन्त्य वा पदान्तमा ध्वनिहरूको उपस्थितिलाई बुझाउँछ (यादव र रेग्मी, २०५८, पृ. ११३) । वितरणलाई अक्षरका आधारमा अक्षरादि, अक्षरमध्य र अक्षरान्त पनि भन्ने गरिएको पाइन्छ । एउटै ध्वनि शब्दका विभिन्न स्थानमा आउँदा ध्वन्यात्मक रूपमा भिन्न भिन्न विशेषता लिएर आउन सक्छ तर त्यसले अर्थभेदकता नजनाउने हुनाले भिन्न वर्ण मानिदैनन् । वितरणबाट कुन कुन ध्वनि कहाँ कहाँ आउन सक्छन् र कुन कुन ध्वनिका परिवेशमा आउन सक्छन् भन्ने जानकारी प्राप्त हुन्छ । बैतडेली भाषाका शब्दमा वर्णहरूको वितरणलाई स्वर वितरण र व्यञ्जन वितरण गरी देखाउन सकिन्छ ।

स्वरहरूको वितरण

बैतडेली भाषाका स्वरहरूको शब्दका विभिन्न स्थानमा वितरण अवस्थालाई निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ :

तालिका १४: स्वरहरूको वितरण

वर्ण	पदादि	अर्थ	पदमध्य	अर्थ	पदान्त	अर्थ
/अ/	अनार	अनुहार	बगस	बाकस	बस	बस्नुहोस्
/आ/	आजि	अभ	लाज	लाज	इजा	आमा

बैतडेली भाषाका व्यतिरेकी वर्णको पहिचान र वितरण

/इ/	इन	यिनी	घुइरो	घुर	बेलि	हिजो
/उ/	उपरि	आँघु	कुरडि	कुरा	गु	गुहु
/ए/	एकोरो	एकतिरे	केला	केरा	गसे	गाँसे
/ओ/	ओस	शीत	गोर	गाई	टाको	निब

तालिका १४ मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषाका सबै मूल स्वर वर्णहरू पदादि, पदमध्य र पदान्तमा आउँछन् । बैतडेली भाषामा सामान्यतः पदमध्य तथा पदान्तको इकार र उकार अति ह्रस्व रहेको छ भने खासगरी व्यञ्जन लोप भएको अवस्थामा पदमध्य र पदान्तमा दीर्घ स्वर आएको पाइन्छ । जस्तै : घिः > घ्यू, बिः > बिउ, मः > मह, पोःर > पोहोर, बोःरा > बोहरा, कुःनु > कुहिनु, चुःन > चुहिनु आदि ।

व्यञ्जनहरूको वितरण

बैतडेली भाषाका व्यञ्जनहरूको शब्दका विभिन्न स्थानमा वितरण अवस्थालाई निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ :

तालिका १५ : व्यञ्जनहरूको वितरण

वर्ण	पदादि	अर्थ	पदमध्य	अर्थ	पदान्त	अर्थ
/क्/	कसणो	लोटा	सिकार	मासु	बटुक	फुलौरा
/ख/	खलान	आँगन	ओखाल	बान्ता	पाख	प्वाँख
/ग/	गलो	घाँटी	घोगा	मकै	बाग	बाघ
/घ/	घाणो	घाँडो	अघच	नदेखिने ठाँउ	—	—
/ङ/	ङ्यार	ङ्यार	सुङर	सुँगर	टाङ	पाइला, जाङ
/च/	चडकरो	चरो	कचार	हिलो	बाँच	आरोप
/छ/	छाइल	छाया	पाछा	पछि	ताछ	ताछनु
/ज/	जर	ज्वरो	पजलो	सिधा	लाज लाज	—
/झ/	झडक	भरी	जाइभानो	काम नलाग्ने	—	—
/ट/	टप्पलान	एक्लोपना	मट्टो	मान्द्रो	खाट	खटिया
/ठ/	ठस्का	—	इसारा	कोठि	मुटु	राठ खान्दान
/ड/	डगार	—	डकार	बड्डा	बुढा	—

बैतडेली भाषाका व्यतिरेकी वर्णको पहिचान र वितरण

/इ/	—	किडक्रो	कीरो	ओराडक्र	ओडार	
/ढ/	ढप		ढङ्ग	कन्ढर	घिउको टीन	—
/ण/	—			माण्णा	चामलको रोटी साण	साँढे
/त्/	तम	तपाईँ	पातल	जङ्गल	भगत	भक्त
/थ/	थोल	ओठ	कोथलो	ठुलो बोरा	इथ	यता
/द्/	दन	गलँचा	भादलो	ठुलो कराई	खाद	मल
/ध/	धउलो	सेतो	गोधरो		गहिरो ठाँउ	—
/न्/	नउ नाम	उनिलो	अनिद्रा	कामन	काम्नु	
/प्/	पाखो	छत	पापडो	कर्कलो	खाप	मुख
/फ/	फेत्वा	फाल्तु	आफर	आरन	बाफ	बाफ
/ब्/	बइकान	लोग्ने मान्छे	रुबस	सुन्दर	कब	कहिले
/भ/	भुटे	चिन्ता	अभागि	अभागी	—	
/म्/	मान्स	मानिस	किर्मुलो	कमिलो	हम	हामी
/य/	यार	साथी	सयानो	पाको	—	
/र्/	रतेडि	रातीको जात्रा	करालो	भिरालो	दार	ढोका
/ल्/	लिसो	खोटे	अनालो	राम्ररी नबुभेको	खाल	खाल
/व/	वकाइ	वाकवाकी	अवाज	आवाज	—	
/स्/	सर्क	आकाश	भिसो	अनौठो	सास	श्वास
/ह/	हगुल्टो	अगुल्टो	लहर	भनक, रीस	—	

तालिका १५ मा देखाइए अनुसार बैतडेली भाषाका व्यजनहरूमा /ण/ पदादिमा आउन सक्दैन भने /इ/ सीमित अनुकरणात्मक शब्दमा मात्र पदादि र /ढ/ पदमध्यमा सीमित शब्दमा मात्र आउन सक्छ । त्यसै गरी /घ, भ्, ढ, ध, भ, ह, य, व/ पदान्तमा आउन सक्दैनन् । यी बाहेक सबै व्यञ्जन वर्ण सबै अवस्था (पदादि, पदमध्य र पदान्त) मा आउन सक्छन् ।

सुभाव

बैतडेली भाषा जीवन्त रूपमा बोलचालमा रहेको नेपालका प्रमुख भाषाहरू मध्ये एक हो । यसका थुप्रै वर्णगत विशेषताहरू रहेका छन् । प्रस्तुत लेखमा मुख्यगरी संरचनावादी भाषा वैज्ञानिकहरूले प्रयोग

गरेका वर्ण सिद्धान्त र वितरणका आधारमा बैतडेली भाषाका व्यतिरेकी वर्णको पहिचान र विश्लेषण गरिएको छ । कुनै पनि ध्वनिको उच्चारण कसरी हुन्छ भन्ने कुरा जीवविज्ञान, शरीरविज्ञान र शरीररचना विज्ञानसित सम्बन्धित हुन्छ । यसका लागि वैज्ञानिकहरूले कण्ठवीक्षण यन्त्र (Laryngoscope), रेसादर्सी (Fiberoptic), एकसरे फोटोबाट ध्वनि अवयवको वास्तविक अवस्था पत्ता लगाउने ताल्वालेखी (Palatographic), ध्वनिको भौतिक प्रकृतिका आधारमा विश्लेषण गर्ने स्पेक्ट्रादर्शी (Spectroscope), ओसिलोग्राफ जस्ता यान्त्रिक प्रविधिको विकास गरेको सुनिन्छ तर नेपालमा यी प्रविधिको प्रयोग हुन सकेको छैन । त्यसैले नेपाल सरकार, भाषा आयोग, प्रज्ञा प्रतिष्ठान तथा विश्वविद्यालयहरूले आधुनिक प्रविधिसहितको भाषा प्रयोगशाला र अभिलेखालय स्थापना गर्न ध्यान दिनु जरुरी छ । साथै भाषाका वर्णको विश्लेषणमा पनि प्रविधिको प्रयोग वाञ्छनीय देखिन्छ ।

निष्कर्ष

वर्ण व्यवस्था भाषाको महत्त्वपूर्ण र आधारभूत व्यवस्था हो । वर्णको पहिचान र निर्धारणका आधारमा भाषाका अन्य व्यवस्थाको अध्ययन गर्न मद्दत पुग्दछ । बैतडेली जस्ता लिखित रूपमा विकसित (मानक) भई नसकेका भाषामा वर्णको पहिचान र विश्लेषणको आफैमा महत्त्व रहेको छ । बैतडेली भाषाका वर्णको विश्लेषणबाट यसमा /अ, आ, इ, उ, ए, ओ/ गरी ६ ओटा द्वस्व स्वर र तिनका /अः, आः, इः, उः, एः, ओः/ दीर्घ रूप पहिचान भएका छन् । त्यसैगरी बैतडेलीमा /क्, ख्, ग्, घ्, ङ्, च्, छ्, ज्, भ्, ट्, ठ्, ड्, ढ्, ण्, त्, थ्, द्, ध्, न्, प्, फ्, ब्, भ्, म्, य्, र्, ल्, व्, स्, ह्/ गरी ३० ओटा व्यञ्जन वर्ण तथा अनुनासिकता र मात्रा गरी दुइटा खण्डेतर वर्ण व्यतिरेकी रहेका छन् । तिनमा /ण्/ पदादि र /घ्, ढ्, ध्, भ्, य्, व्, ह्/ पदान्तमा वितरण हुन नसक्ने देखिन्छ भने कण्ठ्य नासिक्य /ङ्/ पदादिमा सीमित अनुकरणात्मक शब्दमा मात्र वत्स्य स्पर्श /ढ्/ पदमध्यमा सीमित रूपमा मात्र वितरण भएको पाइन्छ । अन्य स्वर तथा व्यञ्जन वर्णहरू पदादि, पदमध्य र पदान्तमा वितरित भएको पाइएको छ । त्यसैगरी अल्पप्राण, वत्स्य स्पर्शी /ङ्/ पदादि र द्वित्व हुँदा पदमध्यमा वितरित भएको पाइएको छ भने अन्य अवस्थामा मूर्धन्य ताडित /ङ्क/ मा परिवर्तित भएको पाइएको छ । त्यसैले /ङ्/ र /ङ्क/ लाई छुट्टै वर्ण नमानी क्रमशः /ङ्/ वर्णको संवर्ण मान्न सकिने निष्कर्ष निकालिएको छ । प्रस्तुत अध्ययनले बैतडेली भाषासँग समानता राख्ने डोट्याली, डडेलधुराली, दार्चुलेली भाषाको वर्ण व्यवस्थाको समेत प्रतिनिधित्व गर्ने विश्वास लिइएको छ ।

सन्दर्भ सामग्री

अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०४९), *समसामयिक नेपाली व्याकरण*, काठमाडौं : कुञ्जन प्रकाशन ।
 अवस्थी, महादेव (२०४५), *बैतडेली भाषिकामा स्त्रीलिङ्गी प्रयोग*, काठमाडौं : लेखक स्वयम् ।
(२०५८), *बैतडेली भाषाका केही पक्ष*, काठमाडौं : एकता प्रकाशन ।
 उपाध्याय, खगेन्द्रप्रसाद (२०७२), *अछामी भाषिका र नेपाली भाषाको व्यतिरेकी अध्ययन*, अप्रकाशित
 विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध, त्रि.वि., शिक्षाशास्त्र सङ्काय, कीर्तिपुर ।

- केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग (२०६९), *नेपालको राष्ट्रिय जनगणना २०६८*, काठमाडौं : केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग ।
- गिरी, जिबेन्द्रदेव (२०६५), *सिम्तालीको भाषा वैज्ञानिक अध्ययन*, अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध, त्रि.वि., मानविकी तथा सामाजिक शास्त्रसङ्काय, कीर्तिपुर ।
- गौतम देवीप्रसाद र अन्य (२०६७), *सामान्य भाषाविज्ञान*, काठमाडौं : पिनाकल पब्लिकेसन ।
- गौतम देवीप्रसाद र प्रेम चौलागाईं (२०७०), *भाषाविज्ञान*, दोस्रो संस्करण, काठमाडौं : पाठ्य सामग्री पसल ।
- द्विवेदी, कपिलदेव (सन् १९६८), *भाषाविज्ञान एवम् भाषाशास्त्र*, वाराणसी : विश्व विद्यालय प्रकाशन ।
- न्यौपाने र अन्य (२०७३), *भाषाविज्ञान*, चौथो संस्करण, काठमाडौं : सनलाइट पब्लिकेसन ।
- पाण्डेय, चूडामणि (२०७२), *बैतडेली भाषाको अध्ययन*, अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध, नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय, अनुसन्धान केन्द्र, काठमाडौं ।
- पोखरेल, बालकृष्ण (२०२२), पच्छिमा नेपाली एक वास्ता, *रचना* वर्ष ३, अङ्क ५, पृ. १३-२८ ।
- पोखरेल, माधवप्रसाद (२०५७), *नेपाली ध्वनिविज्ञान र नेपाली भाषाको ध्वनि परिचय*, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- बन्धु, चूडामणि (२०२८), *कर्णाली लोक संस्कृति* (भाषा खण्ड ४), काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- (२०५३), *भाषाविज्ञान*, सातौं संस्क., ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- बम, सुरेन्द्रकुमार (२०६२), *बैतडेली भाषिका र स्तरीय नेपाली भाषिकाको व्यतिरेकी विश्लेषण*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि., नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, कीर्तिपुर ।
- (सन् २०१९), सुदूरपश्चिम प्रदेशको भाषिक स्थिति, त्रिभुवन युनिभर्सिटी जर्नल, वर्ष ३३, अङ्क १, पृ. २५२-२६८ ।
- बोहरा, चन्दनसिंह (सन् २०१४), *बैतडेली र प्रतिनिधमूलक अंग्रेजी ध्वनिको तुलनात्मक अध्ययन*, अप्रकाशित डिलिट शोधप्रबन्ध, कुमाउ विश्वविद्यालय, नैनीताल ।
- ब्ल्येर, एफ (सन् १९९०), *सर्भे अन अ सोस्टेरिड*, अर्लिङ्गटन : सिल एण्ड युनिभर्सिटी अफ टेक्सास ।
- भट्ट, देवराज शर्मा (२०६१), *डोटेली मूल भाषा विवेचन अर्थात् पहाडी व्याकरण*, महेन्द्रनगर : लेखक स्वयम् ।
- भुसाल, केशव (२०७०), *सामान्य भाषाविज्ञान*, काठमाडौं : पाठशाला पब्लिकेसन ।
- शर्मा, हरिप्रसाद (२०३६), *बैतडेली भाषिकाको ध्वन्यात्मक शब्द सङ्कलन*, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रि.वि., नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर ।
- यादव, योगेन्द्र प्रसाद र भीमनारायण रेग्मी (२०५८), *भाषाविज्ञान*, कीर्तिपुर : न्यू हिरा बुक्स इन्टरप्राइजेज ।
- शर्मा, मोहनराज (२०७१), *प्रज्ञा नेपाली सन्दर्भ व्याकरण*, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।